

УДК 340.12

Яремчук В. Д., к.і.н., доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права ЛьвДУВС

Національна освіта 20-70-х років в Україні: спроба філософсько-правового аналізу

Висвітлюються тенденції ставлення в СРСР до основних вимог ООН щодо національної системи освіти на прикладі Української РСР та осмислюються порушення прав людини у цій сфері. У статті розглядається сутність політик держав щодо національної освіти, їх правового вирішення на території міжвоєнної Польщі, реалізації на радянському ґрунті в Українській РСР.

Ключові слова: національна освіта, національна політика, національні меншини, права людини, плебісцит, утравізм.

Освещаются тенденции отношения в СССР к основным требованиям ООН относительно национальной системы образования на примере Украинской ССР и осмысливаются нарушения прав человека в этой сфере. В статье рассматривается сущность политик государств относительно национального образования, их правового решения на территории междувоенной Польши, реализации на советской почве в Украинской ССР.

Ключевые слова: национальное образование, национальная политика, национальные меньшинства, права человека, плебисцит, утравизм.

The tendencies of the formation of the national education system in the Soviet Union (for example, in the Ukrainian SSR) in accordance with the United Nations basic requirements are elucidated and violations of human rights in this field are interpreted. The article deals with the essence of the national education policies of states, their legal determination in interbellum Poland, and realization in the Ukrainian SSR.

Key words: national education, national policy, national minorities, human rights, plebiscite, utraqism.

Постановка проблеми. Втілення в життя загальнолюдських цінностей ще більше підносить роль і значення самобутності кожної нації, національно-етнічної групи, численних і нечисленних народів до розуміння їхньої неповторності в сучасній цивілізації, до необхідності їх всебічного розвитку, дає право на переоцінку минулого, яке почасти дало чимало прикладів нехтування законними вимогами цілих націй, спонукає до недопущення викривлень у національному питанні.

Деформації часів культу особи і застою, недооцінка значення національної самобутності українського народу, нехтування культурно-етнічними потребами представників інших національностей в Україні (Українській СРР та Українській РСР) загострили проблеми функціонування національних мов, розвитку освіти, культури, державного будівництва тощо.

«Українську культуру, мову, національну самосвідомість, історичну пам'ять так довго і ретельно нищили, що треба докласти величезних зусиль, аби їх відродити» [1], – відзначав Президент України Л. Кравчук на урочистому засіданні Верховної Ради України від 5 грудня 1991 р. з нагоди підтвердження волевиявленням українського народу «Акту проголошення незалежності України», схваленого Верховною Радою України від 24 серпня 1991 р. Справедливо вказував Б. Олійник, що до того часу значно звузилася сфера вживання української мови: вона звелась до побутової говірки села, спілкування якоїсь частини інтелігенції міста, часткового функціонування у сільських школах і майже зовсім була витіснена з наукового вжитку, урядового діловодства [2].

Ситуація з національною школою в Україні далеко не проста. Протягом майже всього радянського періоду активно проводилась політика оволодіння мовою

«міжнародного спілкування і єднання народів СРСР». Різноманітні місцеві новації зводились нанівещь і викорінювались як шкідливі для соціалістичного будівництва, як прояви українського буржуазного націоналізму. Тому не випадково діяльність держави, її виконавчих структур у проведенні правової політики щодо загальноосвітньої школи України у розрізі тих національних проблем, які її супроводжували і супроводжують викликають посилений інтерес.

Стан дослідження проблеми. Серед відомих українських громадсько-політичних, державних і педагогічних діячів, науковців, предметом дослідження яких за новітнього часу були питання філософського осмислення державної політики щодо національної освіти, правових складових її змісту, можна назвати Г. Васяновича, Г. Ващенко, І. Дзюбу, М. Кузьменка, О. Кузьминця, В. Липинського, А. Макаренка, С. Макаручука, Н. Ничкало, І. Огієнка, П. Рабіновича, С. Русову, Л. Рябошапка, Я. Ряппо, С. Сворака, Н. Семенченко, С. Сірополка, М. Скрипника, Б. Ступарика, В. Сухомлинського, Д. Чижевського, С. Шацького, Д. Яремчука, М. Ярмаченка та ін. **Мета** даної статті полягає у висвітленні особливостей тих процесів, які стосувалися реалізації прав людини на оволодіння знаннями на рідній мові, на власному національному ґрунті з врахуванням особливостей міжнародного та вітчизняного досвіду вирішення зазначеної проблеми.

Виклад основних положень. Вибір теми зумовлюється певною недостатністю об'єктивних філософсько-правових оцінок в історії загальноосвітньої школи в Україні радянського періоду, особливо за часів застою щодо аналізу планомірного проведення русифікаторської політики, стану україномовних та інших національних шкіл у республіці в умовах тоталітарного режиму в СРСР, нав'язування великодержавницьких стереотипів.

Будучи членом ООН, Українська РСР не могла йти самостійним курсом ні в жодному напрямі (так навіть і питання ніколи не стояло). Хоча радянською державою визнавалися усі основні міжнародні нормативно-правові акти, однак їхнє дотримання виходило за межі безпосередньої внутрішньої політики. Як засвідчують архівні матеріали продовжувалася радянська державна політика ігнорування прав і свобод щодо освіти тих національностей (корінної у тому числі), які проживали в Українській РСР.

В «Загальній декларації прав людини», прийнятій і проголошеній резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., розглядається як серйозне порушення безпідставне штучне обмеження чи заборона таких прав і свобод. В ст. 26 декларації закріплено:

«1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей [3, с. 120].

У цьому загальному контексті досить показовою була позиція Міністерства освіти УРСР, уряду республіки на міжнародній арені, зокрема, на рівні ООН в питаннях освіти, науки і культури – ЮНЕСКО.

Українська РСР представляла стан, розвиток, тенденції загальноосвітньої школи, тих

проблем, що торкалися виховання підрастаючого покоління, підготовки кадрів для цієї діяльності тощо. Так от, на XXXV сесії ЮНЕСКО, Міжнародній конференції з освіти, яка відбулася 27 серпня – 4 вересня 1975 р., розглядалися питання, пов'язані з підготовкою вчителя з урахуванням сучасних вимог науково-технічного прогресу, засобів і методів. На цій конференції були вироблені рекомендації, де відзначалося, що, *незважаючи на різноманітність систем освіти і засобів з освіти вчителів у всьому світі, відчувається загальна потреба в новому ретельному розгляді в національному плані ролей і функцій вчителів у рамках національної політики і законодавства* (курсив наш – В.Я.) [4].

В рекомендаціях від 2 вересня 1975 р. щодо ролі вчителя у суспільстві відзначається, що для поліпшення внеску освіти в міжнародний, національний, соціальний, економічний і культурний розвиток необхідні нові зусилля щодо освіти вчителів, які передбачають, що органи освіти в державах-членах усвідомлюють напрямки змін ролі вчителя і пов'язаних з цим факторів (пункт «В»); всі необхідні сили суспільства належить залучити до визначення цілей і завдань освіти і, отже, освіти учителів... («с») (два положення, які стосуються державної політики, запропонувала саме делегація СРСР, куди входила і делегація Української РСР). Як демократично ці положення звучать, а на ділі ми мали торжество і процвітання союзної політики інтернаціоналізації всього народного, що спостерігалось, зокрема, в освіті, загальноосвітній школі, якраз без урахування національних особливостей, прагнень, уподобань, потреб тощо.

До загальних положень основних принципів ролі вчителя належить і пункт «d», в якому вказувалось, що всі аспекти освіти вчителів (а ми можемо продовжити цю думку стосовно й освіти дітей), включаючи доступ до неї, мають бути вільними від якої б то не було форми дискримінації на основні раси, кольори шкіри, статі, релігії, політичних поглядів, соціального походження, економічного стану тощо. Ця позиція беззаперечно була прийнята всіма представниками СРСР.

Не менш цікавими були пропозиції СРСР стосовно національних моментів: якщо освіта покликана відповідати вимогам нашого часу і наступних десятиліть, то їй належить постійно вдосконалювати організацію, зміст і методи освіти вчителів; у конкретних ситуаціях вишукувати нові стратегії в освіті, **безумовно враховуючи всі позитивні традиції кожної національної системи освіти** (виділив автор – В.Я.) [5]. Однак національне в системі освіти УРСР вважалося за націоналістичне і таке, що приречене на забуття, хоча чимало було потуг у запозиченні іноземного, без урахування національного ґрунту тощо.

Тому не дивно, що в доповіді на XXXV сесії ЮНЕСКО про стан народної освіти в Українській РСР було відзначено: *особлива увага в школах республіки приділяється вивченню російської мови як міжнаціональної мови народів Радянського Союзу, а також вивченню іноземних мов...* (курсив наш – В.Я.) [6]. Що ж до національних мотивів у загальноосвітній школі України, в народній освіті взагалі, то в доповіді про це нічого не говорилося. Немає нічого дивного, що й Українська РСР не сприймалася як самостійна держава: про неї або ніхто й не знав, або вважалося, що вона – складова частина Росії (як і за царату), тільки, правда, «червоної»... Як же так сталося, що на міжнародному рівні констатувалося не досягнення національної освіти, а реалізація курсу на міжнаціональне спілкування? Що ж цьому передувало?

Відродження національних шкіл, що спостерігалось з кінця 50-х років ХХ ст., привело до деякого поживлення життя українського народу і тих національних меншин, що проживали на території України, хоча продовжувалася стара ідеологічна

установка про необов'язковість вивчення української мови (що, однак, не спостерігалось стосовно російської мови). Це підтверджувалося безліччю фактів. Наведемо лише декілька, але дуже характерних. Так, січні 1958 р. в розпорядженні Міністерства освіти УРСР за № 2-р вказувалося: «зважати на те, що учні шкіл Української РСР, де викладання провадиться угорською мовою, не вивчають української мови, звільняти їх при вступі до 8-10-х класів шкіл з російською мовою навчання від вивчення української мови і літератури». На початку 1959 р. розглядалось питання на рівні Міністерства освіти УРСР про викладання на Одещині в школах болгарської і гагаузької мов там, безумовно, де проживає переважна більшість представників цих народів. Була створена комісія, яка зробила висновок: «...ніхто з гагаузів не вимагає створення шкіл з гагаузькою мовою навчання, не було також і пропозиції про викладання в загальноосвітніх школах гагаузької мови як предмета». У зв'язку з цим Міністерство освіти УРСР вирішило, що немає необхідності створювати школи з гагаузькою мовою навчання або вводити викладання цієї мови як предмета.

У Болградському та Іванівському районах Одеської області, де компактно проживали болгары (за даними цієї ж комісії) районні організації, батьки і вчителі висловилися за те, щоб «надалі, як і тепер, діти болгарської національності навчалися в школах з російською мовою викладання, але щоб замість української мови вивчалась як предмет болгарська мова». І Міністерство освіти республіки вважало за можливе задовольнити це бажання (ввести в зазначених школах, починаючи з п'ятого класу, викладання болгарської мови).

Ці дані Міністерство освіти УРСР надсилало до ЦК Компартії України. Надзвичайно цікавий документ з національного питання було надіслано щодо питання гагаузів і болгар в Одеській області до ЦК КПРС (відділ науки, вузів і шкіл), де вказувалося, що діти, за бажанням їх батьків, навчаються у школах з російською мовою викладання, і відзначалося, що **ніхто** (виділив автор – В.Я.) в Одеській області (на місцях) не вимагав створення шкіл з гагаузькою і болгарською мовами викладання.

У доповідній міністерській записці від 20 березня 1959 р. секретареві ЦК Компартії України С. Червоненку давалася конкретна викладка з порушеної проблеми:

В дев'яти районах Одеської області проживало 120 тис. болгар і приблизно 20 тис. гагаузів. Навчання дітей цих національностей провадилось у 56 школах з російською мовою викладання (всього 21 049 учнів): болгары – в 6 початкових, 23 семирічних і 22 середніх школах; гагаузи (всього 2 142 учні) відповідно в 4 семирічних і одній середній школі. В тих школах вивчали як предмет українську мову й одну іноземну.

З метою полегшення навчання російською мовою при кожній школі були організовані **нульові** (виділено автором – В.Я.) класи (136 комплектів на 3 688 учнів) для вивчення та розвитку усної російської мови.

Особливо вражаючим є той факт, що додавалась історична довідка стосовно того, що до Великої Вітчизняної війни в Одеській області працювали школи з болгарською мовою навчання (були вони, правда, реорганізовані в російські), але **«число їх зараз встановити неможливо»** (виділив автор – В.Я.) [7].

Це було справжньою нісенітницею, бо за статистичними даними 1923 р. в Одеській губернії працювало понад 1,5 тис. шкіл, з них 303 школи національних меншин: 116 – німецьких, 82 – єврейські, 2 – польські, **10 – болгарських** (виділив автор – В.Я.), по одній грецькій, вірменській, чеській, грузинській, шведській тощо. А на початку 30-х ХХ ст. років в Одеській області працювали вже 543 школи з викладанням

національними мовами [8].

До того ж згадана вище комісія Міністерства освіти УРСР відзначала, що «всі товариші, з якими розмовляли члени комісії, однотайно висловились за те, щоб навчання в школах проводилося російською мовою. Свою точку зору вони обґрунтовували тим, що гагаузи не мають своєї писемності і створювати її немає ніякої потреби, а болгари не знають літературної болгарської мови й тому дітям навчатися на болгарській мові буде не легше, ніж на російській. Крім того, як показали в досвід довоєнних років, навчаючись на болгарській мові, **учні не оволодівали в достатній мірі російською мовою, що було значною перешкодою в їхній практичній діяльності, зокрема вони були позбавлені можливості вступати до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів**» (виділив автор – В.Я.) [9].

Наприкінці 1958/1959 навчального року була надіслана до ЦК КПРС (відділ науки, вузів і шкіл) довідка Міністерства освіти УРСР від 6 травня 1959 р. про мережу шкіл, де вказувалося, що з загальної кількості шкіл (33 656: сюди входять усі школи – робітничої і селянської молоді, заочні школи, школи-інтернати, загальноосвітні школи), у 28 211 школах викладання ведеться українською мовою, в 5 151 – російською, 187 – молдавською, 104 – угорською і в трьох – польською мовою. Зроблено було і характерний висновок, що **це забезпечує можливість навчання всіх дітей і молоді їх рідною мовою** (виділив автор – В.Я.) [10]. Рідною мовою... А навчання дітей і молоді єврейської, болгарської, татарської, чеської та інших національностей?! Подібні узагальнення пройшли через десятиліття і завдали чималі шкоди справі виховання підростаючого покоління. Таким був досвід узаконеної русифікації, реалізація плебісциту «згори» і, фактично, морально-правова основа зневажання національних потреб у розвитку мов та їх застосуванні. Так виглядала «рівність» мов згідно з Конституцією СРСР та Конституцією УРСР.

Плебісцити були універсальними інструментами у політиці держав, які нав'язували ідеологію панівної нації. Хоча, по суті, виходячи з класичного розуміння поняття «плебісцит» (від лат. *plebiscitum* – рішення народу), це – всенародне голосування. Всенародним виявленням свого голосу є ще референдум, однак результати плебісциту не є підставою для прийняття закону, тоді як референдум передбачає обов'язкове законодавче рішення за його результатами.

Боротьба з українством була характерною ознакою і в діяльності міжвоєнної Польщі, де прискоренню колонізації сприяв прийнятий польським сеймом і сенатом за ініціативою міністра освіти С. Грабського закон (т. зв. *lex Grabski*) від 31 липня 1924 р. Положення цього закону обмежили ті незначні права українського населення в галузі освіти, які вони мали за австрійських, навіть за недавніх польських часів. Польськими властями було взято курс на остаточну ліквідацію українських шкіл [11, 944]. Зазначений закон передбачав об'єднання українських шкіл однієї місцевості в утравістичні^{*}, плебісцит батьків дітей шкільного віку щодо мови навчання на території Львівського шкільного округу, Волині й Полісся.

Плебісцит проводився у відповідності з розпорядженням міністерства віросповідань

^{*} Утравізм (від лат. *utrasque* – на тому чи іншому боці) – система побудови навчального плану та організації шкільного навчання, при якій забезпечується ґрунтовна підготовка з двох різних циклів навчальних предметів (наприклад, гуманітарні і природничо-математичні), що дає рівні можливості продовжувати освіту на будь-якому з відповідних факультетів вищої школи. Така система була опрацьована на початку ХІХ ст. під час керівництва прусським відомством народної освіти В. Гумбольдта. В основі її

і освіти від 7 січня 1925 р., виданого на виконання закону від 31 липня 1924 р. Шкільні плебісцити, наслідки яких завчасно планувалися шкільними та державними органами Польщі, проводилися в умовах поліцейського терору, шантажів та підкупів. Викладання української мови вводили у школі лише в тому разі, коли громада налічувала не менше як 25 % українського населення і якщо батьки не менше ніж 40 учнів подавали відповідні прохання-декларації. Однак коли було 20 учнів, батьки яких бажали навчати дітей державною — польською мовою, така школа ставала двомовною («утраквістичною» на польський манер). В усіх інших випадках школи переходили на суто польську мову навчання. Для відкриття середніх шкіл з українською мовою навчання вимагалися декларації від батьків 150 учнів. Українська громадськість чинила спротив такому колонізаційному тиску. Прогресивна громадськість, організації краю, політичні партії взяли участь у очолюваних «Рідною школою» плебісцитових акціях. З метою придушення боротьби українців за рідну мову навчання польський уряд провів у 1930 р. «пацифікацію» (умиротворення), яка супроводжувалася навіть фізичними розправами. Б. Ступарик оцінив такий шкільний плебісцит як далекоглядну антиукраїнську політику Польщі: «задумуючи шкільний плебісцит, окупанти були переконані, що протягом двох-трьох років під оболонкою законності будуть повністю ліквідовані національні школи» [12, с. 124].

У наступні роки масово вводились утраквістичні школи, які були відповідною ланкою ліквідації українськомовних шкіл взагалі. А сам С. Грабський наголошував: «Відзначаю із задоволенням, українська мова під владою Польщі втрачає право. Українські написи зникли з державних установ і стацій...» [13, с. 31]. Про результати асиміляторської політики польської держави щодо шкіл з українською мовою навчання переконливо свідчать наступні статистичні дані: в 1925 р. кількість їх зменшилась до 1 055, у 1930 р. — до 650, а в 1939 р. їх залишилось лише 139 [11, 950].

Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР у складі Української РСР у вересні 1939 р. демократично налаштовані місцеві органи радянської влади виявляли зрозумілий ентузіазм у справі утвердження української національної освіти, а також задоволення природних прав національних меншин до оволодіння знаннями на рідній мові. Характерний приклад — лист відділу народної освіти при тимчасовому управлінні м. Станіслава від 17 жовтня 1939 р. навчальним закладам. Зазначивши, що **українська мова — державна**, а отже, обов'язкова у вживанні, творці документа передбачили, що **рідною мовою потрібно вести навчання у всіх школах і це повинна була визначати місцева влада з урахуванням бажань учнів та їхніх батьків** (виділив автор — В.Я.). У разі звернення не менш ніж 20 учнів різних національностей планувалося відкриття відділів з рідною мовою навчання. У школах, що мали українські і польські відділи, залишалось право за єврейськими учнями вибирати мову навчання. Станіславський міськвиконком, ухвалюючи 25 грудня 1939 р. постанову «Про реорганізацію шкіл», ще раз наголосив на **недопустимості примушувати учнів навчатися нерідною мовою** (виділив автор — В.Я.) [14, с. 59-60, 72].

Висновки. Необхідність філософсько-правового розуміння проблем національного

лежала ідея різносторонньої загальної освіти. Новий навчальний план вигідно відрізнявся від попередніх, де математика була другорядним предметом, не приділялася належна увага рідній мові й зовсім не вивчалось природознавство. Забезпечуючи в дусі класицизму вирішення завдань гуманітарної освіти, він відповідав вимогам суспільства поліпшити вивчення математики, фізики та нових мов.

в освіті спонукає до універсальних підходів з врахуванням, а не відкиданням досягнень, зроблених як у конкретній державі, так і у міжнародній практиці. Варто врахувати, що освіта займає чільне місце у контексті тих гуманітарних, загальнолюдських цінностей, які сприяють розвитку людської цивілізації, можуть послужити суттєвим кроком у зміцненні національної безпеки незалежної України. Дослідження вітчизняного минулого викликає чималий інтерес в час розвитку національної школи незалежної Української держави. Це зумовлено хоча б тим, що громадянське суспільство в Україні творять 135 національностей, представники яких живуть на її території та є її громадянами [15, с. 114] і ця обставина потребує на базі кращих освітянських традицій розробки й реалізації новітніх філософсько-правових концепцій освіти, що сприяло б утвердженню прав і свобод людини на освітянській ниві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: Демократична Україна. – 1991. – 7 грудня.
2. Див.: Радянська Україна. – 1989. – 28 жовтня.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї : зб. законодав. і нормат. актів: (офіц. текст) / Упоряд. Ю. В. Паливода. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 120 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166, оп.15, спр.8843, арк.46.
5. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.15, спр.8843, арк.132, 152, 158.
6. Там само. – Ф.166, оп.15, спр.8844, арк.12.
6. Там само. – Ф.166, оп.15, спр.2230, арк.3.
7. Там само. – Ф.166, оп.15, спр.2472, арк.22, 23, 27, 45, 46.
8. Освіта. – 1991. – 10 грудня.
9. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.15, спр.2472, арк.47.
10. Там само. – Ф.166, оп.15, спр.2473, арк.56.
11. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: Перевидання в Україні / НАН України, Інститут української археографії; НТШ у Сарселі; Фондація Енциклопедії України в Торонто. – Репринтне відтворення видання 1949 року. – К., 1995. – Т.3. – С. 801-1230.
12. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 144 с.
13. Гловацький І. Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.) / І. Ю. Гловацький. – Львів: Тріада плюс, 2003. – 348 с.
14. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. Т.1. 1939-1953 / Упор.: Галайчак Т. та ін.; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – К. : Наук. думка, 1995. – 749 с.
15. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України; За ред. О. Г. Осаулєнка; Відп. за вип. Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К.: Держкомстат України, 2003. – 246 с.